

HERMENEVS

DRIENVEERTIGSTE JRG., No. 4 APRIL 1972

Het fabeldier martichoras of mantichora

In mijn artikel over Herbenus van Maastricht (*Hermeneus* 40, 1968-'69, p. 75) komt een fabelwezen voor dat in Indië zou leven, een wolf met niet minder dan drie rijen tanden: *In India lupum esse triplici dentium ordine suffultum, cuncta animalia vocis horrore terrificantem* („In Indië komt een wolf voor met een drievoudige rij tanden, die alle dieren met zijn huiveringwekkend gehuil angst aanjaagt”). Hoewel het vermoeden bestond dat Herbenus hier geput had uit een geschrift dat uiteindelijk op gegevens uit de Oudheid zou teruggaan, bleef de bron aanvankelijk onvindbaar. Onlangs wees R. Desmed uit Brussel mij erop dat dit fabelwezen — weliswaar niet als wolf aangeduid en beschreven — reeds in de *Indica* van Ctesias voorkomt, waarvan de betreffende tekst in excerpt in Photius' *Bibliotheca* bewaard gebleven is.¹ Het dier, *martichoras* (μαρτιχόρας) genaamd, heeft volgens deze beschrijving een gezicht als van een mens. Het is zo groot als een leeuw en heeft een roodachtige kleur. Bijzonder karakteristiek zijn de drie rijen tanden (Τρίστοιχοι δὲ ὀδόντες), maar de oren en de grijsblauwe ogen zijn als van een mens. De *martichoras* heeft een staart gelijk aan die van de op het land levende schorpioen. Deze staart, meer dan een el lang, is ook van een stekel voorzien. Aan weerszijden bevinden zich schuin gerichte stekels en één aan het uiteinde², zoals ook de schorpioen heeft. Hiermee steekt het dier als iemand nadert en degene die gestoken is sterft onherroepelijk. Als men de *martichoras* van een afstand aanvalt, steekt hij zijn staart omhoog en schiet zijn stekels af als van een boog, zowel aan de voorkant³ als aan de achterkant, terwijl hij zijn staart loodrecht strekt. Hij treft tot op een afstand van een pletrum (100 Griekse voet) en doodt volstrekt alles, waarop hij zijn stekels afvuurt, behalve een olifant. Deze stekels zijn ongeveer een voet lang en niet dikker dan zeer fijne biezen. In het Grieks vertaald is *martichoras* *anthropophagus* („menseneter”), omdat hij, nog steeds

volgens Ctesias, zeer dikwijls mensen doodt en opeet. Ook de andere levende wezens die hij te pakken krijgt eet hij op. Hij vecht zowel met behulp van zijn klauwen als van zijn stekels. Verder weet Ctesias nog mee te delen dat de stekels weer aangroeien als ze afgeschoten zijn en dat er veel van deze dieren in Indië voorkomen, die men alleen kan doden door ze vanaf olifanten te treffen.

Aldus geeft Phodus Ctesias' fantastische beschrijving in het kort weer. Op één punt heeft Ctesias het in ieder geval bij het rechte eind: ook de hedendaagse etymologen zijn het er over eens het leenwoord *martichoras* inderdaad „menseneater” betekent⁴. Voor de beschrijving van het dier is volgens sommigen een afbeelding van een of ander fabelwezen, die Ctesias in Perzië gezien had, het uitgangspunt geweest.

Het dier heeft een lange zwerftocht door de literatuur gemaakt. Doordat Aristoteles de *martichoras* in zijn *Historici animalium* (II, 1, p. 501a) vermeldt (varianten *μαρτιχώρας* en *μαρτιχώρας*) is dit fabeldier ook in verschillende latere werken terechtgekomen tot in de Middeleeuwen en de Renaissance toe. In de Middeleeuwen is het ook herhaaldelijk afgebeeld, bijvoorbeeld in een vloermozaïek van de kathedraal van Aosta. Aristoteles, die weliswaar het bericht van Ctesias niet voetstoots aanneemt (*εἰ δεῖ πιστεῦσαι Κτησίῳ*) geeft toch in compacte vorm vrijwel dezelfde gegevens als wij boven reeds hebben vermeld. Alleen heeft hij bovendien nog een notitie over het geluid dat het dier voortbrengt en de snelheid die het kan ontwikkelen: *φθέγγεσθαι δ' ὁμοιον φωνῆ ἄμα σύριγγος καὶ σάλπιγγος, ταχὺ δὲ θεῖν οὐχ ἦττον τῶν ἐλάφων* („het geluid van zijn roep klinkt als een combinatie van pansfluit en trompet, en het doet in snelle ren voor de herten niet onder”).

Hiermee liggen de gegevens over de *martichora* wel min of meer vast. Soms met enige kritiek, en ook wel eens met een toevoeging van eigen vinding, nemen latere auteurs deze over. Het meest kritisch is Pausanias (9,21,4), die overtuigd is — en daarmee kon hij wel eens gelijk hebben — dat het eigenlijk om een beschrijving van de tijger gaat waarbij men uit angst de fantasie de vrije loop gelaten heeft⁵. Bij Aelianus (*De animalibus* 4, 21) vinden wij de schildering die Aristoteles geeft weer terug, maar met sommige andere details, die wel voornamelijk op eigen fantasie zullen teruggaan: het dier is dichtbehaard als een hond, het eet bij voorkeur mensen, niet een afzonderlijk, maar dikwijls verschillende tegelijk. Het is sterker dan de andere dieren met uitzondering van de leeuw. De Indiërs achtervolgen de jongen als ze

nog geen stekels hebben. Met steenworpen kwetsen ze hun staart zodat er geen stekels meer kunnen groeien. Het geluid van het dier benadert het meest dat van een trompet. Ctesias zegt (Aelianus heeft dus blijkbaar zelf de *Indica* onder ogen gehad) dat hij het dier zelf gezien had toen men het eens als geschenk voor de Perzische koning uit Indië had meegebracht.

Een korte vermelding van de martichoras vinden wij in Philostratus' levensbeschrijving van Apollonius van Tyana (3, 45): „er worden daarover ongeloofwaardige dingen gezegd, dat het een viervoetig dier is, maar dat zijn kop op een mensenhoofd lijkt, dat het ten naaste bij de groote van een leeuw heeft, en dat de staart van dat dier begroeid is met doornachtige haren van een el lang, die het als pijlen afschiet op degenen die er jacht op maken”.

Plinius Maior gaat in zijn beschrijving zoals te verwachten geheel op Aristoteles terug (*Hist. Nat.* 8, 75), maar hij plaatst het dier niet in Indië maar in Ethiopië: *Apud eosdem* (sc. *Aethiopes*) *nasci Ctesias scribit quam mantichoram appellat, triplici dentium ordine pectinatim coeuntium, facie et auriculis hominis, oculis glaucis, colore sanguineo, corpore leonis, cauda scorpionis modo spicula infigentem, vocis ut si misceatur fistulae et tubae concentus, velocitatis magnae, humani corporis vel praecipue adpetentem.* „Ctesias schrijft dat bij hen het dier voorkomt dat hij mantichora noemt, met een drievoudige rij tanden die kamsgewijze tegen elkaar sluiten, met het gezicht en de oren van een mens, met blauwgrijze ogen en een bloedrode kleur, met het lichaam van een leeuw en ecu staart waarmee het steekt als een schorpioen; het geeft een geluid alsof er tegelijkertijd een herdersfluit en een trompet klinken; het is zeer snel en heeft een bijzondere voorkeur voor mensenvlees” (Vergel. verder *ibid.* 8,107 *hominum sermones imitari et mantichoran in Aethiopia auctor est Iuba*; *ibid.* 1, 8, 45 *de mantichoris*). Bij Plinius vinden wij als nieuwe gegevens over de martichoras (in de Latijnse literatuur meestal *mantichora* genoemd), behalve het voorkomen in Ethiopië, dat de tanden *pectinatim* sluiten, wat wil zeggen dat de bovenste in de tussenruimten van de onderste vallen. Verder vermeldt hij op gezag van de geschiedschrijver Iuba dat de mandchora de menselijke stem nabootst. De Latijnse auteurs hebben hun gegevens over de mandchora vervolgens vrijwel uitsluitend uit Plinius geput. In de beschrijving die Solinus geeft is geen twijfel mogelijk:⁶ *Mantichora quoque nomine inter haec nascitur, triplici dentium ordine coeunte vicibus alternis, facie hominis, glaucis oculis, sanguineo colore, corpore leonino, cauda velut scorpionis aculeo spiculata, voce tam sibila ut imitetur modulos fistularum [tubarumque concen-*

tum]. 38. *Humanas carnes avidissime affectat, pedibus sic viget, saltu sic potest, ut morari eam nec extentissima spatia possint nec obstacula latissima.* Solinus volgt Plinius op de voet, verkort hier en daar en poogt zijn slaafse navolging door enige wijziging in de woordkeus te verdoezelen. Eén element heeft hij, waarschijnlijk op eigen gezag, gewijzigd. Het gegeven van de grote snelheid van de mantichora bij Plinius („zo snel als een hert” volgens Aristoteles) heeft Solinus blijkbaar geïnspireerd tot de uitspraak dat het dier zeer grote afstanden kon afleggen en geweldig kon springen.

Het verdient de aandacht dat Isidorus van Sevilla de mantichora niet vermeldt. Als hij in zijn *Etymologiae* 11, 3, 1 en volg. de monsterwezens (*portenta*) met wonderlijke gedaanten de revue laat passeren, is daar de mantichora niet bij (wel de *cynodontes, quibus gemini procedunt dentes*).

Vervolgens de Middeleeuwse teksten. In een van de oudste Middeleeuwse encyclopaedieën. *De imagine mundi* van Honorius van Autun (1, 3, Migne, *Patr. Lat.* 172,124) komt een beschrijving voor die op de tekst van Solinus geënt lijkt: *Ibi (sc. in India) quoque Mantichora bestia, facie homo, triplex in dentibus ordo, corpore leo, cauda scorpio, oculis glauca, colore sanguinea, vox sibilus serpentum, fugiens discrimina volat, velocior cursu quam avis volatu, humanas comes habens in usu.* Eerst tegen het einde maakt de auteur zich enigszins van zijn voorbeeld los en gaat hij met eigen formuleringen werken als hij spreekt van een geluid als het sissen van slangen en van een snelheid groter als die van een vogel. Een vroege Bestiariumtekst (12de eeuw) geeft letterlijk de tekst van Solinus. White geeft de volgende vertaling:⁷ „A beast is born in the Indies called a *Manticora*. It has a threefold row of teeth meeting alternately: the face of a man, with gleaming, blood-red eyes: a lion's body: a tail like the sting of a scorpion, and a shrill voice which is so sibilant that it resembles the notes of flutes. It hankers after human flesh most ravenously. It is so strong in the foot, so powerful with its leaps, that not the most extensive space nor the most lofty obstacle retain it.”⁸

Uit het begin van de 12de eeuw dateert de beschrijving van de mantichora bij Fulcherius van Chartres ⁹, die letterlijk uit het werk van Solinus is overgenomen. Zelf geeft de auteur dit volmondig toe, want hij zegt openhartig over zijn dierbeschrijvingen: *a Solino, exquisitore sagacissimo et dictatore expertissimo, prout valui excerpti.*

Vervolgens duikt de mantichora op in het encyclopedisch werk van Bartholomeus de Engelsman., *De proprietatibus rerum* 18, 69 (ge-

schreven tussen 1220 en 1240). Terwijl hij zich in zijn werk voornamelijk op Isidorus van Sevilla baseert, beroept hij zich voor de mantichora op Aristoteles, die hij waarschijnlijk in vertaling gelezen heeft¹⁰. Ook in *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré (geschreven tussen 1228 en 1244), een werk dat in de latere Middeleeuwen grote invloed gehad heeft, komt het fabelwezen voor¹¹. Zo vinden wij de gegevens van Thomas van Cantimpré vervolgens weer terug bij Albertus Magnus, *De animalibus* 22, 130 (geschreven tussen 1250 en 1260)¹². Al stelt Albertus zich in het algemeen kritisch op tegenover zijn bronnen, toch heeft hij merkwaardigerwijze de mantichora geaccepteerd. Het is één van de weinige fabuleuze wezens die hij vermeldt. Zijn beschrijving is traditioneel, hij noemt terloops zowel Plinius als Solinus, maar het is wel opmerkelijk dat hij zijn beschrijving afsluit met de opmerking dat de mantichora vrijwel gelijk is aan een even te voren beschreven dier de *Maricon morion*, eveneens een zeldzaam dier uit het oosten: *Manticora animal est ex multis compositum: faciem enim habet sicut hominis, oculis glaucis, colore sanguineo, corpore leonino, cauda scorpionis aculeo forti spiculata, voce tam sibila ut modulus imitetur fistularum et tubarum concinentium, et humanas carnes avidissime comedit et tres ordines dentium habet in ore sicut dicunt Plinius et Solinus, et fere est praecedenti similis.*

Tenslotte is één van de vier fantastische dieren die Brunette Latini in zijn *Tesoro* (2de helft 13de eeuw) in het 5de boek noemt de mantichora¹³.

Herbenus' mededeling over het Indische fabelwezen volgt ten dele Plinius' formulering, maar het blijft opmerkelijk dat hij van een wolf spreekt. In de mij bekende Middeleeuwse teksten vindt men hiervoor geen parallel.

Nog in de humanistentijd waart de mantichora rond. Wittkower¹⁴ ontdekte de duidelijke sporen van het fabeldier in de *Cosmographie Universelle* van André Thévet, die officieel koninklijk geschiedschrijver en cosmograaf was onder Catherina de Medici en Charles IX¹⁵. „Toen ik over de Rode Zee voer”, vertelt hij, „kwamen er enkele Indiërs van het vasteland . . . Ze hadden een monster bij zich dat de grootte en bouw van een tijger zonder staart had, maar het gezicht was dat van een welgevormd mens”. Wittkower merkt naar aanleiding van een bijgevoegde tekening op dat Thévet waarschijnlijk een of andere mensaap gezien heeft, maar dat hij voor zijn beschrijving en illustratie het oude schema van de mantichora heeft gevolgd die echter op zijn mythische reis wel zijn staart verloren had. Ook is het zeer

waarschijnlijk dat Thévet de grootte van het dier met die van een tijger vergelijkt omdat hij zich de tekst van Pausanias herinnerde waarin deze veronderstelde dat de mantichora de tijger zou zijn.

Nijmegen,
Postweg 86

G. J. M. BARTELINK

¹ Ed. R. Henry, deel 4, Parijs 1959, p. 135 (= *Bibliotheca* 72, 45b); cf. J. W. McCrindle, *Ancient India as described by Ktésias the Knidian*, Calcutta-Bombay-Londen 1882, p. 11-12.J

² Henry vertaalt ten onrechte: „au sommet de la tête”. Deel I, 1571, p. 52. Verder is de mantichora ook bijv. afgebeeld in Topsell, *Historie of Foure-Footed Beasts*, 1607.[^]

³ Henry trekt hier καὶ ἔμπροσθεν ten onrechte bij μάχηται .

⁴ De lexica verwijzen naar het oud-Perzische *martiya* = „mens”, het Avestische *khwar*, „eten”, het modern-Perzische *mard-kwar*, „mensener”, en de vorm *mrtaku* in het Sanskriet.

⁵ Cf. Otto Keller, *Thiere des classischen Alterthums in culturgeschichtlicher Beziehung*, Innsbruck 1887, p. 139: de mensenetende tijger gold vroeger in Azië als een bovenmenselijk en demonisch wezen. „Ein indisches Sprichwort aber sagte, dass schon ein Haar aus dem Tigerschwanz einem Mensche die Ursache des Todes werden könne, und die fürchterliche indische Bestie Martichoras d.h. Menschenfresser (altiranisch Martijaquāra), von welcher seit Ktésias die alten Schriftsteller fabeln, ist nur der Innbegriff all jenes Schreckens, welchen der Tiger unter vast wehrlosen Völkern verbreitet”.

⁶ *Collectaneorum memorabilium* 52,37-38 (ed. Mommsen, p. 190,1-7).

⁷ Cf. T. H. White, *The Bestiary, A Book of Beasts, A Translation from a Latin Bestiary of the twelfth Century*, New York 1960⁸, p. 51.

⁸ In verschillende latere *Bestiaria*, waarin een aantal fabelwezens niet voorkomen, is ook de mantichora niet opgenomen. Zo bijvoorbeeld niet in de Franse versie die Guillaume le Clerc biedt: *Le Bestiaire, Das Thierbuch des normannischen Dichters Guillaume Le Clerc*, uitg. d. R. Reinsch, Leipzig 1882. Evenmin vinden wij de mantichora in de verschillende Middeleeuwse versies van de *Physiologus*.

⁹ Pulcheri Camotensis *Historia Hierosolymitana* 3,39,16 (ed. H. Hagenmeyer), Heidelberg 1913 p.783.

¹⁰ Het werk van Bartholomaeus heeft tussen 1470 en 1601 een groot aantal gedrukte uitgaven gekend, daarnaast zijn er in de 15de en 16de eeuw vertalingen verschenen in het Frans, Engels, Spaans en Nederlands; cf. Rob. Steele, *Medieval Lore*, Londen 1893.

¹¹ De wonderlijke wezens worden in het derde deel besproken, dat gepubliceerd is door Alf. Hilka, *Liber de monstrosiis hominibus Orientis*, Festschrift zur Jahrhundertfeier der Universität Breslau, herausgeg. vom schlesischen Philologenverein, Breslau 1911, p. 153-165.

¹² Ed.H. Stadler, Munster 1920, p. 1413, 17-22. In het hoofdstukje dat Pierre d’Ailly in zijn *Ymago mundi* (uit 1410: ed. Buron, Parijs 1930, p. 264) wijdt aan de *Mirabilia Indie* komt de mantichora niet voor.

¹³ Brunetto Latini, *I libri naturali del „Tesoro”*. Emendati colla scorta de’ codici, commentati e illustrati da Guido Battelli, Firenze 1917 (Scrittori Italiani. Per la scuola e per la cultura).

¹⁴ R.Wittkower, *Marvels of the East. A Sindy in the History of Monsters*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 5, Londen 1942, p. 183.

Scipio en de Numidische Prins

(Livius 27, c. 19)

In een vroegere aflevering van *Hermeneus* (42 jrg. 1970-1971, no. 2, p. 86 en volgende) bespraken wij, onder de titel „Scipio en het Spaanse bruidje”, een aantrekkelijk staaltje van het milde en taktvolle optreden van de jonge Scipio ten opzichte van de overwonnen Spaanse volken. Een optreden waardoor hij tal van overwonnen Spaanse volksstammen voor de vriendschap met Rome wist te winnen (Liv. 26,49 en 50).

Een verrassende pendant van deze episode levert Livius ons in een kort verhaal van Bk. 27, c. 19.

Dit tweede verhaal is nog frappanter, omdat het hier geen Spanjaard gold, maar een jonge Numidiër, die gestreden had in het Carthaagse leger. De scène speelt zich af, nadat Scipio bij Baecula aan de Carthagers onder Hasdrubal en zijn Spaanse bondgenoten een verpletterende nederlaag had toegebracht.

Bij de telling van de krijgsgevangenen kwam men tot een getal van tienduizend voetknechten en tweeduizend ruiters. Van hen liet hij alle Spanjaarden, zonder enige losprijs, naar huis terugkeren. De Afrikanen liet hij door de quaestor verkopen.

Scipio tot koning uitgeroepen,

Het effect van deze grootmoedige en totaal onverwachte daad bracht de Spanjaarden tot een grenzeloze bewondering voor Scipio.

„Toen stroomde een menigte Spanjaarden, zowel van degenen die zich reeds eerder hadden overgegeven, als van hen die daags te voren waren gevangen genomen, rondom hem samen en met een geweldige eenstemmigheid gaven zij hem de naam van „koning”.”

„Scipio liet door zijn heraut stilte bevelen. Dan zei hij, dat voor hem dié naam het dierbaarst was, waarmee zijn eigen soldaten hem betitelden, n.l. die van „hun opperbevelhebber”. — Bij andere volkeren was de naam „koning” in hoge ere; in Rome was die naam onverdraaglijk. — Dat hij een „koninklijke” inborst had, moesten zij zelf— als zij dit het kostbaarst vonden in iemands karakter, — maar in stilte beoordelen; maar zij moesten zich ten ene male ervan onthouden om die naam openlijk te gebruiken.

Zelfs de barbáren werden getroffen door zijn grootmoedigheid: dat hij op het top-punt van zulk een hoge positie de naam versmaadde, voor welke naam andere sterfelingen als voor een wonder in verbazing stonden.”

„Terwijl nu de quaestor bezig was overeenkomstig zijn bevel de Africanen te verkopen, bevond zich onder hen een volwassen knaap van opvallend schone gestalte.

Toen de quaestor bovendien hoorde dat hij van koninklijke afkomst was, zond hij hem door naar Scipio.

„Scipio stelde hem allerlei vragen, wie hij was, waar hij vandaan kwam en waarom hij op zó jeugdige leeftijd met het leger mee optrok. Hij zei, dat hij Numidiër was, zijn stamgenoten noemden hem Massiva. Toen hij zijn vader verloren had en wees was geworden, was hij bij zijn grootvader van moederskant. Gala, de koning van de Numidiërs, opgevoed”.

„Hij was met zijn oom Masinissa, die onlangs met zijn ruitery was gekomen om de Carthagers hulp te verlenen, naar Spanje overgestoken. Omdat hij wegens zijn jeugdige leeftijd van Masinissa een verbod had gekregen, had hij zodoende nog nooit aan de strijd deelgenomen. Maar op de dag, waarop men met de Romeinen de strijd had aangebonden, had hij buiten weten van zijn oom, heimelijk wapenen en een paard weten te bemachtigen en was mede ten strijde getrokken. In dat gevecht was zijn paard gestruikeld en had hem hals over kop afgeworpen. En zo was hij door de Romeinen gevangen genomen.”

Scipio gaf bevel, hem in bewaring te houden en behandelde de zaken, die vanaf het tribunaal afgedaan moesten worden.

Toen trok hij zich in de veldheerstent terug en het de jongen bij zich roepen. Hij vroeg hem, of hij er voor voelde naar Masinissa terug te keren.

Toen de jongen onder een stroom van vreugdetranen verklaarde, dat hij dit vurig wenste, begiftigde Scipio hem met een gouden ring, met een tuniek met brede zoom en een korte Spaanse krijgsmantel, een gouden gesp; en gaf hem een prachtig opgetuigd paard ten geschenke.

Daarna liet hij hem heengaan onder vrijgeleide van een escadron van de ruitery, dat hem moest vergezellen, zover als hij het wenste.”

Livius spreekt verder niet over de gevolgen van deze onvoorstelbaar grootmoedige daad. — Maar we kunnen ons gemakkelijk de verbazing en verbijstering van Masinissa voorstellen, toen hij de doodgewaande knaap, feestelijk uitgedost, fier en blij op een prachtig paard zijn legerkamp zag binnen draven.

Wel vermeldt hij in het volgende hoofdstuk, dat Scipio na de slag bij Baecula „*verder de rest van de zomer besteedde aan de wederopname van de Spaanse volkeren in het verbond met Rome*”.

Dit korte bericht bewijst, hoe ver de algemene afval om zich heen had gegrepen. Ook laat hij ons de weerslag zien, die Scipio's succesvol en aantrekkelijk optreden had op de *Carthaagse aanvoerders*.

„Weinige dagen na de slag bij Baecula kwamen naar Hasdrubal, de andere Hasdrubal, de zoon van Gisgo en Mago om kriegsraad te houden: en aan elkaar uitwisseling te doen over de stand van zaken in hun gebieden; én om de weifelende houding van de Spaanse bondgenoten te bespreken. Hasdrubal, Gisgo's zoon, was de enige die meende, dat de bewoners van het verst verwijderd kustgebied langs de Oceaan en rond Gades, nog onbekend waren met de Romeinen en dáárom volledig trouw waren.

„De andere Hasdrubal en Mago hielden het voor uitgemaakt: dat Scipio door zijn aangename karakter-eigenschappen en zijn welwillende daden, de harten *van alle volkeren én van ieder persoonlijk reeds gewonnen had en dat geen eind zou komen aan het overlopen* voordat alle Spaanse soldaten ofwel naar de uiterste gebieden van Spanje verwijderd ofwel naar Gallië zouden zijn weggevoerd.”

Zo diep beseften zij de onweerstaanbare aantrekkingskracht en de betovering, die van Scipio uitging.

En het ongelooflijke verhaal van *Massiva*, hun eigen stamgenoot, kon hen alleen maar doen vrezen, dat die zelfde betovering vroeg of laat ook op hun manschappen zou overslaan.

*Houtlaan 4
Nijmegen*

J. DE VREESE, S.J.

Christus stervende

Die alles troost en laaft, verzucht, bezwymt, ontverft!
Die alles ondersteunt geraakt, o my! aan 't wyken.
Een doodsche donkerheit komt voor zyne oogen stryken,
Die quynen, als een roos die dauw en warmte derft.

Ach werelt, die nu al van zyne volheit erft;
Gestamten, Engelen, met uwe Hemeiryken;
Bewonderen der Aarde, ey! toeft gy te bezwyken,
Nu Jesus vast bezwykt, nu uwe Koning sterft?

Daar hy het leven derft, wil ik het ook gaan derven:
Maar hoe hy meerder sterft, en ik meer wil gaan sterven,
Hoe my een voller stroom van leven overvloedt.

O hooge wonderen! wat geest is zoo bedreven,
Die vat hoe zoo veel sterkte uit zoo veel zwakheid groeit,
En hoe het leven sterft om dooden te doen leven ?

HEIMAN DULLAERT

Christus moriens

Pallescit, deficit, Qui omnia solatur!
Qui tenet omnia, heu! eget viribus.
Mortis tenebris obumbratur oculus,
Languens velut flos, rore, luce cum orbatur.

Non mundum, Eius qui nunc opibus ditatur,
Stellas et Angelos et caelos, protinus,
Et terrae incolas perire cernimus,
Cum Iesus langueat, Rex Mundi moriatur?

Vita privatur: et ego volo privari . . .
Quo magis moritur mortique volo dari,
Maiore vitae superfundor copia.

Perquam mirandum! Quis hoc mente cogitavit:
Quod talis languor tales vires comparavit,
Quod Vita morte viva fecit mortua?

H. VROOM

Het beeld van keizer Augustus in de poëzie van Horatius

Wanneer we de poëzie van Horatius nauwkeurig bezien, valt ons op dat het beeld dat de dichter ons geeft van de eerste keizer van Rome zich in grote lijnen beperkt tot vier aspecten. Augustus wordt ons geschilderd als vredestichter; hij is het geweest die de romeinse wereldheerschappij heeft voltooid, door hem wordt de rust gegarandeerd die de overal heersende vrede tot stand zal brengen. Opvallend is het dat Horatius deze vrede niet bij voorbaat als eeuwigdurend wil zien. Over de toekomst spreekt hij zich liever niet uit. Weliswaar suggereert hij dat de overwinningen van de keizer van lange duur zullen zijn, maar anderzijds wordt de mogelijkheid dat met de dood van de keizer diens scheppingswerk zal instorten, niet uitdrukkelijk uitgesloten. Op ethisch gebied dient Augustus aandacht te schenken aan de innerlijke opbouw van het rijk dat hij tot stand heeft gebracht. Zijn voornaamste taak is gelegen in het doen herleven van het plichtsbesef, de eerbied voor de goden en de heiligheid van het huwelijk. Op militair gebied moet Augustus het gevaar dat de Parthen voor het imperium vormen definitief afwenden. Tenslotte is er in de poëzie van Horatius steeds sprake van een verheerlijking van Augustus. De haast grenzeloze bewondering voor de grote keizer culmineert in een apotheose waarin de dichter Augustus op een lijn stelt met Pollux en Hercules.

In od. I, 2 wordt Augustus in de laatste strofen toegesproken. De vraag is gesteld wie het romeinse volk zal verlossen van de bloedschuld die door de burgeroorlog werd veroorzaakt: Apollo, Venus, Mars? of mogelijk is de redder al aanwezig: Mercurius, de vredestichter, die in de gedaante van Augustus onder het romeinse volk vertoeft. Horatius spreekt de wens uit dat de keizer, die zich graag de wreker van Caesar laat noemen, lang zal mogen blijven leven. Men kan uit deze regels lezen dat Augustus de burgeroorlog motiveert door te zeggen dat hij haar heeft ondernomen om de dood van zijn adoptiefvader te wreken.

In od. I,12 geeft Horatius te kennen dat slechts wanneer Augustus de roem van het rijk verhoogt door de grenzen uit te breiden en door de Parthen die Latium bedreigen te verslaan, hij de eer waardig kan blijven om de tweede plaats na Iuppiter te bekleden.

Wanneer Horarius (od. III, 3) ons een schildering van de vir iustus geeft, laat hij blijken dat voor hem de hemel ontsloten wordt, zoals voor de Dioscuren en Hercules. De gedachte wordt geopperd dat ook Augustus eens tot dezen zal behoren. Met poëtische expressie zegt Horarius het ons: Pollux en Hercules „te midden van wie Augustus aanliggend met purpuren mond nectar zal drinken”.

Ode III, 5 laat duidelijk zien wat er van Augustus wordt verwacht. Na het bedwingen van de burgeroorlog is de staat in militair opzicht gestabiliseerd, maar in deze als het ware herboren staat moet, nu de pax romana heerst, de innerlijke opbouw worden aangepakt. Het beste middel hiertoe is het laten herleven van de oud-romeinse tucht. In deze vijfde ode wordt het gebrek aan tucht op militair gebied, in de zesde op godsdienstig en huiselijk gebied beschreven. Keizer Augustus moet het als zijn taak zien het plichtsbesef, de eerbied voor de goden en de aloude vroomheid nieuw leven in te blazen, alsmede de eerbaarheid van de vrouw en de onaantastbaarheid van het huwelijk.

Ode III, 41 betreft ons meer direct op de figuur van de keizer zelf. Zij is geschreven ter gelegenheid van Augustus' terugkeer uit Spanje in 24 v. Chr. en bevat enige biografische gegevens. Volgens geruchten zou de keizer in Spanje zijn gestorven. Horatius wekt nu de matronae en de jeugd op de gelukkig behouden vorst feestelijk tegemoet te gaan.

Ode III, 25 die nauw aansluit bij III, 24 kondigt een loflied aan op Augustus. We zien Horarius hier de veronderstelling uiten dat de roem van de keizer eeuwigheidswaarde bezit. Ode IV, 2 die werd gedicht ter ere van Augustus' terugkeer uit Gallië na een verblijf van driejaren, biedt ons een verheerlijking van de keizer die het grootste en beste dat het lot en de goden hebben gegeven wordt genoemd. Horarius trekt zelfs een vergelijking met het mythische gouden tijdperk. Heel de stad is in feestvreugde en daarom zullen op het forum geen processen worden gehouden. Terwijl in boven genoemd gedicht reeds de terugtocht naar Rome wordt verheerlijkt, zien we in ode IV, 5 een lof- en danklied aan het adres van de keizer die nog in Gallië vertoeft. „Zoals een moeder naar haar kind verlangt dat zich ver van huis op zee bevindt, zo verlangt het vaderland naar de keizer.” Vanaf vers 21 worden de zegeningen in herinnering gebracht die men reeds van Augustus' regering heeft ontvangen. „Geen huis wordt meer door ontucht besmeurd, zede en wet heeft onnatuurlijke wellust bedwongen zodat kinderen weer op hun ouders lijken.” Nadat Horarius Augustus als morele hervormer heeft getekend, gaat hij over op diens

militaire successen, waarvan in ode IV, 14 „verslag” wordt uitgebracht.

In de laatste ode van het vierde boek wordt Augustus als de vorst van de vrede bezongen. Ten teken van de overal heersende vrede werd de lanustempel gesloten, hetgeen in de djd van de republiek slechts eenmaal, in het jaar 235 v. Chr., was gebeurd, (cf. Livius, I, 19, 3)

In het jaar 17 v. Chr. besloot Augustus grote feesten te geven. Om zo veel mogelijk de fictie van het voortbestaan van de oude republiek te handhaven, liet hij deze als *ludi saeculares* vieren. Ter gelegenheid van dit eeuwfeest kreeg Horatius van de keizer de opdracht de feestzang te dichten. In vers 49 vv van dit *carmen saeculare* wordt uitdrukkelijk over Augustus gesproken. De dichter uit de wens dat het bloed van Anchises en Venus van de goden alles gedaan krijgt waarom het vraagt. Het beeld van Augustus dat ons hier voor ogen staat, doet sympathiek aan, wanneer blijkt dat de keizer het met zijn grote tijdgenoot en vriend Vergilius volledig eens is dat men zijn vijanden moet bestrijden, maar de overwonnenen sparen.

Horatius noemt hier vijf oerromeinse begrippen waarop de ethiek berust: *Fides*, *Pax*, *Honos*, *Pudor* en *Virtus*. Vroeger bekommerde men zich daar niet meer om, maar Augustus heeft het romeinse rijk uit zijn zedelijk verval weten te bevrijden. Voor allen die naar hervorming op moreel gebied verlangden, is Augustus de belichaming van deze reactie geworden.

In ep. I, 18 gunt Horatius ons in vers 57 een blik op de toen heersende opinie dat Augustus de romeinse wereldheerschappij heeft voltooid. Deze opvatting komt bij romeinse dichters uit die tijd veel voor; men vergelijkte bijv. Propertius II, 10,17 en III, 4, 1.

In de eerste brief van het tweede boek richt Horatius zich tot Augustus over de literaire smaak van zijn tijd. De keizer zelf had de dichter verzocht ook eens tot hem een poëtische brief te richten, zoals blijkt uit de *vita Horatii* van Suetonius. Ook bood Augustus hem het ambt van particulier secretaris aan, zoals te lezen valt uit een schrijven van Augustus aan Maecenas dat eveneens bij Suetonius bewaard is gebleven. Toen Horatius deze functie weigerde, nam Augustus hem dat niet kwalijk en het deed geen afbreuk aan de wederzijdse vriendschap.

Allereerst wendt Horatius zich rechtstreeks tot de keizer en vraagt excuus als hij door deze brief misschien te zeer beslag legt op diens tijd. Verder geeft hij te kennen dat Augustus nog tijdens zijn leven met erbewijzen zal worden overladen. Altaren zullen er verrijzen om te

zweren bij zijn goddelijke macht. Uit deze passage, evenals uit od. IV, 5, 33, kan men concluderen dat de numen Augusti was opgenomen in de officiële cultusdienst.

Het is opvallend dat, ofschoon het karakter van de romein naar conservatisme neigt, men toch Augustus verkiest boven de leiders van vroeger, zelfs boven de griekse. Horatius kan niet nalaten Augustus te verheerlijken door hem met Alexander de Grote te vergelijken. Om de kunstzin van de keizer des te beter te doen uitkomen vergelijkt de dichter de belangstelling en houding van beide mannen ten opzichte van de kunst. Alexander had bij decreet verboden dat iemand anders dan Apelles hem zou schilderen of dat een ander dan Lysippus een bronzen beeld van hem zou maken; over beeldende kunst kon de koning zich een oordeel vormen, maar van literatuur begreep hij niet veel. Dit decreet van Alexander is niet overgeleverd, maar de inhoud ervan kunnen we terugvinden bij Plinius de Oude in zijn *naturales historiae* (VII, 125).

In scherpe tegenstelling hiermee staat het karakter van Augustus die bijzondere belangstelling voor poëzie had.

Natuurlijk kan het beeld van keizer Augustus dat wij hierboven hebben uitgetekend geen aanspraak maken op volledigheid, aangezien slechts aspecten die door Horatius zijn gesignaleerd naar voren komen.

Het is een aardige bijkomstigheid dat Augustus' streven de oud-romeinse strengheid en soberheid te doen herleven, in deze tijd van oud-hollandse bezuiniging aan actualiteit heeft gewonnen.

Molenstraat 33
Geleen

G. M. A. PEPERMANS

De kinderliefde

Mijn vader is mijn beste vriend.
Hij noemt mij steeds mijn lieve kind.
'k Ontzie hem, zonder bang te vrezen.
En ga ik hupplend aan zijn zij,
Ook dan vermaakt en leert hij mij;
Er kan geen beter vader wezen!

Ik ben ook somtijds wel eens stout,
Maar als mijn ondeugd mij berouwt,
Dan wordt zijn vaderhart bewogen:
Dan spreekt zijn liefde geen verwijt,
Ja zelfs, wanneer hij mij kastijdt,
Dan zie ik tranen in zijn ogen.

Zou ik door ongehoorzaamheid
Dan maken dat mijn vader schreit;
Zou ik hem zuchten doen en klagen;
Nee, als mijn jonkheid iet misdoet,
Dan val ik aanstonds hem te voet,
En zal aan God vergeving vragen.

HIERONYMUS VAN ALPHEN

De pietate erga patrem

Pater mi est amicissimus amicorum omnium.
Qui identidem me vocitat suum delictum.
Revereor illum, tamen metu non metuens.
Me exsultantem ad latus eius, iter faciens,
Delectat instruitque, ut mihi tunc constet:
Patrem hoc patre meliorem nemo inveniet.

Certe, numquam et ego me ostendo improbum,
Si tamen paenitentia corrigo vitium,
Tum commoventur viscera patrii animi,
Tum amor eius immemor est mei vitii.
Quin etiam quando, eheu, ille me castigat,
Tum oculi madent illi et, ecce, lacrimat.

Num ita ergo sim ego, ut mea faciat
Improba contumacia ut pater is plangat?
Num talis sim ut gemitus, querelas concitem?
Absit a me. Sed quando quid me fallit iuvenem,
Tum statim me provolvens genua amplector
Deoque meo ut ignoscat humiliter precor

(vert. J. A. STROUCKEN)

De studiebeleving van de minder voorbeeldige leerling tijdens de Romeinse Oudheid

Vanzelfsprekend gedroegen niet alle studenten zich even voorbeeldig als degenen die we in een vorig artikel beschreven. Voor velen — zoals b.v. voor Cicero's zoon — is de studie een last (*labor*) eerder dan een genot (*voluptas*) (Cic., *Off.*, III, 2, 6). Anderen vinden er plezier in de klas op stelten te zetten, hun leraar het leven zuur te maken. Er zijn ook leerlingen die weliswaar vol ijver zijn, maar bij wie de leergierigheid zich op een minder gewenste wijze manifesteert.

Indien mogelijk zal de leertrage jongeman zich aan de studie onttrekken. In zijn derde satire hekelt Persius een jeugdig fuifnummer dat 's morgens het bed niet uit kan. Zijn pnvatlcraar verwijt hem zijn gebrek aan energie en spoort hem aan de studie van de filosofie ernstig ter harte te nemen, maar hij zoekt al maar door uitvluchten om niet te moeten studeren: zijn pen schrijft niet, de inkt is te dik ... De comes herinnert zich hoc ook hij als knaap liever speelde dan studeerde en vaak „schoolziek” was. Wanneer hij geen zin had een of andere suatoria te houden voor de volle klas, in aanwezigheid van zijn vader die zweette van emotie en een hele troep vrienden had meegebracht, dan smeerde hij zich de ogen met olijfolie in, zodat hij er ziek uitzag en thuis mocht blijven (Pers., 1 e.v.; 44-7). De leraar denkt hier terug aan zijn eigen kinderjaren. Ongetwijfeld gebruikten heel wat adolescenten dergelijke trucjes. Toch is het opvallend dat, alhoewel er geen schoolplicht bestond, we weinig vernemen over het absentisme van de leerlingen. Ook aan de universiteiten, die we vooral kennen uit de late Keizertijd, schijnt dit geen plaag geweest te zijn. De pedagoog die de jongeman van huis meekreeg, zal zich tegen eventueel lesverzuim wel heftig verzet hebben. Toch kwam absentisme voor. Bij zijn aankomst te Athene werd Libanius tegen zijn zin ingelijfd in de klas van Diophantus. Deze leraar gaf hem weinig voldoening. Libanius studeerde bijzonder hard, maar deed het op eigen houtje. Slechts zelden was hij aanwezig op school en hij berokkende zijn leraar weinig last (Eun., V.S., 495). Later heeft hij zelf af te rekenen met leerlingen die niet naar zijn lessen kwamen. In een redevoering verwijt hij hen hun ondankbaarheid. Hij was voor hen steeds in de bres gesprongen, nooit

had hij het hen verweten wanneer ze niet opdaagden (Lib., *Or.*, 36, 8). Op het einde van zijn leven moest hij wegens ziekte vaak zijn lessen onderbreken. Dit werkte vanzelfsprekend het absentisme in de hand: als hij op zekere dag op school aankwam, trof hij er niemand aan (*id.*, *Ep.*, 1075, 3).

Op school had de leraar af te rekenen met de lusteloosheid, onwil en tegenkantingen van heel wat leerlingen. Het was hem niet steeds gemakkelijk de tucht erin te houden. Berispingen en aansporingen bleven maar al te vaak zonder resultaat. Vandaar dat vele opvoeders voorstanders waren van een hardhandige aanpak. De roede was hét attribuut van de leraar van het lager onderwijs; de hardhandigheid waarmee kinderen op school werden aangepakt was spreekwoordelijk. Ook in het hoger onderwijs werden de leerlingen niet steeds met zachtheid behandeld. Van Philagrus van Cilicië, een opvliegend, maar overigens voorbeeldig leraar, wordt verhaald dat hij een leerling die op het punt stond in te doezelen, met de vlakke hand een slag in het gezicht gaf (Phil., *V.S.*, II, 8, 578). Een voorstander van de harde methode en van het toedienen van lijfstraffen was ook Libanius. Aan iemand die zich bezorgd afvroeg waarom zijn zoon een afranseling gekregen had, zet de sofist zijn opvattingen terzake uiteen. De vader moet zich niet al te veel zorgen maken. Leerlingen die zware morele fouten bedrijven, worden gewoon van school gejaagd. Libanius duldt niet dat ze de andere leerlingen bederven. Slagen gebruikt hij enkel om luiheid tegen te gaan. Dit was het geval geweest met deze jongeman. Hij had zijn boeken in de steek gelaten en zich groter liefhebber van de *palaestra* dan van de studie getoond (Lib., *Ep.*, 1330, 1-4). Elders beklagt Libanius zich over het feit dat roeden op school in onbruik geraakt zijn en bij sommigen zelfs niet meer te vinden zijn. De leraar beseft immers maar al te wel dat de leerling naar een andere overloopt als men hem zijn verdiende straf toedient. Aan dat overlopen moet ten alle koste paal en perk gesteld worden. Dan zal men weer naar de zweep durven grijpen en zal er weer tucht heersen op school. Aan het lui leventje van de leerlingen zal een einde komen. De leraar zal het weer durven zijn leerlingen te berispen als ze lanterfantten, ze wakker te maken als ze slapen, ze op hun plaats te zetten als ze ongeregelheden veroorzaken (*id.*, *Or.*, 43, 9-10) 1.

Niet iedereen was het eens met deze hardhandige aanpak. Te Rome was Quintilianus (I, 3, 14-7) er een heftige tegenstander van. Slagen zijn een vrij man onwaardig en leveren overigens niet het gewenste

resultaat op. De grote pedagoog denkt hier uitsluitend aan kinderen. Hij vraagt zich immers af hoe men een adolescent zal aanpakken op wie men dergelijke middelen niet meer kan toepassen: *denique cum parvulum verberibus coegeris, quid iuveni facias, cui nec adhiberi potest hic metus et maiora discenda sunt* (*id.*, I, 3, 15) ². Op dit punt werden Quintilianus' opvattingen niet nagevolgd. Tijdens de late Keizertijd moesten, althans in het Oosten, niet enkel kinderen maar ook adolescenten het ontgelden. Toch waren er ook toen voorvechters van een meer humane benadering van de jeugd. Zo b.v. Himerius, een sofist uit de vierde eeuw die geruime tijd te Athene doceerde. Als leraar had hij regelmatig af te rekenen met de lusteloosheid en weerspanning van zijn discipelen. Om hen aan banden te leggen rekent hij enkel op zijn zoetgevooisde welsprekendheid. Hij haat de leraars die hun kudde niet begeleiden als herders met de fluit, maar steeds maar dreigen met de zweep. Zijn troetelkinderen wil hij enkel overtuigen met zijn welsprekendheid. Hij heeft geen slagen, enkel liederen nodig (*Him.*, *Or.*, 15, 2) ³. Van het feit dat een hardhandig optreden lang niet ideaal was, was in de grond ook Libanius overtuigd. In een redevoering richt hij zich tot zijn leerlingen die een pedagoog mishandelden. Om hen tot beterschap te brengen bedient hij zich van het woord, de aansporing. Hij wil hen doen inzien dat het beter is zich te beheersen dan in losbandigheid te leven. Bij een vorige gelegenheid was zijn redevoering een afdoende remedie gebleken. De auteur voegt er aan toe dat hij vermeed hen met zweepslagen tot andere gevoelens te brengen, omdat hij wel beseft dat dergelijke lijfstraffen vaak een omgekeerd effect hebben (*Lib.*, *Or.*, 58, 1).

Keren we terug naar de leerlingen zelf en hun gedrag op school. We maken hierbij een onderscheid tussen de leerlingen bij de retor of sofist en die bij de filosoof.

De leraar in de welsprekendheid had het niet gemakkelijk met zijn vaak woelig publiek. Quintilianus is van oordeel dat het karakter van de meeste leerlingen bedorven en „opgezwollen” is: *ingenio corruptus ac tumidus, ut plerique sunt* (*Quint.*, II, 8, 9). Jongelui die vlug van geest zijn (*vivaciores*) maken zich in een tijd als de zijne boos als men hen terecht wijst en leggen vermaningen stilzwijgend naast zich neer (*id.*, II, 6, 3). De leraar kan zo maar niet praten waarover hij wil. Het zijn de leerlingen (evenals de ouders) die de wet spellen. Wie zich niet aanpast aan hun smaak wordt alleen op school achtergelaten (*Petr.*, 3, 2-4) ⁴. Voor de behandelde themata vertonen velen maar weinig

interesse. Als Tacitus klaagt over het bedenkelijk peil van de scholen van zijn tijd, wijst hij erop dat men de jongelui op school nog enkel hoort praten over paardenrennen, gladiatoren en toneelopvoeringen⁵. Zelfs de leraars onderhouden zich hierover met hun toehoorders, gedwongen als ze zijn hun leerlingen te ronselen met verlokkingen en gevele (Tac., *D.*, 29, 4). Iemand als Ausonius wijst op het feit dat hij als leraar heel wat meer last had met het onderricht van pubers (*vesticipes motu iam puberis aevi*) dan met dit van kinderen. Adolescenten bezorgen veel last en weigeren zich aan het gezag van de leraar te onderwerpen. Slechts met heel veel geduld, dank zij een langdurige praktijk en door de leerlingen met zachtheid aan te pakken kan men — en dan nog lang niet altijd — enig resultaat bereiken bij de *indocilis iuventa* (Aus., *Ep.*, 22, 73 e.v.).

Niet steeds wordt de leraar geconfronteerd met opstandigheid of gebrek aan studiejver. In heel wat gevallen heeft hij te maken met misplaatste werkiijver. Een amusante anekdote lezen we bij Quintilianus. De auteur is van oordeel dat de schrijftafeltjes niet te groot mogen zijn. Sommige leerlingen kunnen immers geen maat houden. Quintilianus herinnert zich een overigens uitstekend student (*iuvenem, studiosum alioqui*) die zijn redevoeringen steeds te lang maakte omdat hij ze mat naar het aantal lijnen. Ondanks talrijke terechtwijzingen beterde hij zich niet, totdat het gebruik van kortere tafeltjes hieraan een einde stelde (Quint., X, 3, 32). Dezelfde auteur laat ons ook kennis maken met leerlingen die tevreden zijn met alles wat uit hun pen vloeit. Hiertegenover staan dan zij die nooit voldaan zijn, en nooit genoeg nemen met wat ze eerst neerschreven (vgl. *id.*, X, 4). Zij missen het nodige zelfvertrouwen. Het gebeurt vaak dat zelfs verstandige jongelui (*accidit enim etiam ingeniosis adulescentibus frequenter*) zich uitputten in hun werk en zich zwijgzaam terugtrekken. Quintilianus illustreert dit met een wel typisch voorbeeld. Op zekere dag vroeg Florus zijn neef Iulius Secundus, die student was, waarom hij zo bedrukt keek. De jongeman antwoordde dat het reeds de derde dag was dat hij er, ondanks al zijn inspanningen, niet in slaagde een *exordium* te vinden voor zijn oefening. Dit maakte hem droevig, ja zelfs haast wanhopig: *quo sibi non praesens tantum dolor, sed etiam desperatio in posterum fieret* (*id.*, X, 3,11-4).

Quintilianus meent dat men een declamatieoefening volledig en grondig moet behandelen, in plaats van er slechts de gemakkelijkste en meest verleidelijke stukken uit te halen. Deze laatste praktijk was een gevolg van het grote aantal leerlingen en van de verwaandheid van de

ouders—maar ongetwijfeld waren de leerlingen geen zier beter — die énkél oog hadden voor het aantal declamaties, niet voor de kwaliteit ervan. Hierdoor komt men tot een onevenwichtige compositie: uit vrees niet alles gezegd te krijgen, trachten de leerlingen de stijbloempjes en vondsten die in de andere delen van de oefening thuishoren, in het stuk dat zij behandelen te wringen (*id.*, X, 5, 21-3). De auteur keert zich ook tegen de improvisatie (*extemporalis garrulitas*). Minachting voor de arbeid, een schaamteloos gelaat, de gewoonte zeer slecht te spreken en vooral verwaandheid (*arrogans de se persuasio*) worden hierdoor in de hand gewerkt (*id.*, II, 4, 16-7).

Er zijn nog andere misstanden waartegen Quintilianus reageert. Zo keert hij zich tegen de manie om anders te spreken in de oefeningen van de school dan op het forum. Hij richt zich hierbij vooral tot de jongelui (*adulescentes*), zonder zich echter veel begoochelingen te maken: de ervaring en de praktijk zal hen wel leren wat zijn raadgevingen niet konden bewerken (*id.*, III, 8, 70). Dezelfde auteur moet herhaaldelijk de leerlingen aansporen toch maar niet te lang op de schoolbanken te blijven zitten en op tijd hun krachten op het forum te meten. Men mag op school niet „vergrijzen”. Met de dag vermeerderd de angst en wordt het moeilijker de stap naar het werkelijke leven te zetten. De „eeuwige” student blijft op school omdat hij zich nog niet opgewassen voelt tegen zijn taak als redenaar, omdat hij schrik heeft van de realiteit, maar ongetwijfeld ook omdat hij het er aangenaam vindt en omdat hij opgaat in de irreële declamatieoefeningen. Maar, aldus Quintilianus, wie zich al te lang opsluit binnen de muren van de school, weet later in de realiteit niet wat te zeggen en belandt op het forum in een totaal andere wereld (*id.*, X, 5, 17)⁶. Op school ging het er vaak luidruchtig aan toe. De leerlingen vormden een rumoerige bende en het was wellicht niet steeds gemakkelijk hen het zwijgen op te leggen⁷. Het was bovendien de gewoonte de voordrachten, die van de leraar maar ook die van de medeleerlingen, op een daverend applaus te onthalen (*adsurgendi exsultandique in laudando licentia*). Quintilianus noemt deze praktijk, die men als uiting van *humanitas* beschouwt, allerschandelijkst. Dergelijke manier van doen past in het theater, niet op school en is zeer schadelijk voor de studie. Waarom zich immers nog inspannen als men toch toegejuicht wordt, wat men ook voorbrengt? De leerlingen, de spreker en de toehoorders, moeten hun ogen gericht houden op de leraar, zich naar zijn oordeel vormen, niet naar dat van hun leeftijdgenoten. In de scholen van zijn tijd is dit niet meer het geval. De studenten liggen als het ware op de loer, springen recht bij het

einde van elke zin, komen van hun plaatsen, applaudiseren, juichen toe, raken in vervoering: *at nunc prona atque succincti ad omnem clausulam non exsurgunt modo, verum etiam excurrunt et cum indecora exsultatione conclamant*. Zulk gedrag kan enkel de zelfingenomenheid en de ijdelheid (*tumor et vana de se persuasio*) der leerlingen in de hand werken. Wanneer de leraar zich minder geestdriftig toont over hun exploten, vormen zij zich over hem een ongunstig oordeel. Vooral bij kinderen (*pueri*) mag men niet toestaan zich zo uitgelaten te gedragen terwijl ook jongelui (*iuvenes*) gematigdheid aan de dag moeten leggen (*id.*, II, 2, 9-12).

De leraar had niet enkel af te rekenen met te weinig of verkeerd georiënteerde studiejver. Ook op andere wijze maakten de leerlingen hem het leven zuur. Getuige hiervan is Augustinus. De studenten te Carthago gedroegen zich allerschandelijkst: *foeda est et intemperans licentia scholasticorum*. Groepsgewijs vallen ze met veel kabaal de lessen van een vreemde leraar binnen. Ze gaan als razenden te keer, verstoren schaamteloos de orde, en bedrijven tal van ongeregelheden die de wet zou moeten straffen, maar die door de gewoonte geduld worden. De toestand is voor Augustinus onhoudbaar geworden. Hij besluit dan ook naar Rome te vertrekken waar, naar men hem vertelde, de leerlingen aan een strengere tucht onderworpen zijn (*Aug.*, *Conf.*, V, 8, 14). De toestand was te Rome inderdaad gezonder. Maar hier moest Augustinus ervaren dat de leerlingen het vaak op een akkoordje gooiden en naar een andere leraar trokken om niet te moeten betalen (*ibid.*, V, 12, 22). De grote Kerkvader mocht nog van geluk spreken. Erger verging het, althans volgens Juvenalis, een zekere Rufus, een leraar in de welsprekendheid, die het lot van heel wat van zijn collega's deelden en door zijn eigen studenten (*sua iuventus*) afgeranseld werd (*Iuv.*, 7, 213-4).

De toestanden in het Oosten waren zeker niet rooskleuriger. Over wanordelijkheden van zijn studenten klaagt Libanius herhaaldelijk. Vooral op het einde van zijn leven schijnt hij hiermee af te rekenen gehad te hebben. In zijn autobiografie maakt hij een toespeling op moeilijkheden uit 385 n. Chr. De tucht op school liet te wensen over (τῆς ἐν τῷ διδασκαλείῳ νεότητος οὐ πάσης ἐν τῇ τάξει μενούσης). De meerderheid van de studenten gedroeg zich naar behoren, een deel echter misdroeg zich: zij maakten er een erezaak van schade te berokkenen en lieten duidelijk verstaan dat, indien ze dit zouden willen, ze het nog verder zouden durven drijven: τῷ λυπεῖν φλοτιμουμένης καὶ

ἐνδεικνυμένης ὡς εἰ ἐθέλησουσι καὶ πλέον τι δράσουσιν. Libanius leed erg hieronder. Toch verkoos hij te zwijgen in de hoop dat deze belhamels vanzelf hun wangedrag zouden inzien en zich zouden beteren. Dit gebeurde echter niet, zodat de sofist wel verplicht was harder op te treden, in die zin dat studenten konden doorgestuurd worden (Lib., *Or.*, 1, 241-2).

Libanius verkiest te zwijgen over de oorzaken van deze herrie (*ibid.*, 1, 242). Ongetwijfeld richt hij zich o.m. tegen die studenten die er als het ware een sport van maken over te lopen naar een rivaliserende leraar. Heftig klaagt hij hierover in zijn redevoering *De pactis* (*Or.*, 43). Hoe ongelukkig voelt de leraar zich die in de steek gelaten wordt! Het eten smaakt hem niet, hij kan 's nachts niet slapen, hij wantrouwt de overige leerlingen. De leerling die „verraad” pleegde, toont zich arrogant, behandelt zijn oud-leraar schaamteloos en minachtend, tracht hem zoveel mogelijk te treiteren in woord en daad. Als de leraar om zijn geld vraagt, antwoordt de student dat hij zijn tijd verloren heeft, dat hij niets geleerd heeft, dat hij al veel vroeger had moeten vertrekken. Dergelijke afvalligen zijn er steeds geweest, maar nooit waren ze zo talrijk als in die tijd. Wat vroeger een ware schande was, is nu de normaalste zaak van de wereld. Bepaalde leerlingen doen de ronde van alle scholen, totdat ze opnieuw belanden bij wie ze het eerst verlieten. Hierna volgt een tweede, dan een derde ronde. Met dergelijke praktijken moet het gedaan zijn. Libanius doet een warme oproep tot zijn collega's opdat zij elkaar zouden verstaan en voortaan geen overlopers meer zouden aannemen (*ibid.*, 43, 6 e.v.).

In 386 n. Chr. was Libanius zwaar ziek. Hij kon haast niet meer schrijven of spreken en meent het slachtoffer te zijn van magische praktijken. In zijn klas had men een dode kameleon gevonden met de kop tussen de twee achterpoten en een voorpoot in de muil. Misschien was dit niet meer dan een studentengrap, maar volgens de sofist was zijn ziekte een gevolg hiervan. Met heilige verontwaardiging vraagt hij zich af of een van zijn leerlingen dit gedaan heeft. Is dat de dank voor alles wat hij voor hen deed? Hij had hun dwaasheden geduldig verdragen, hij had hen niets verweten wanneer ze niet naar zijn lessen kwamen, hij had ze niet doorgestuurd wanneer ze toch kwamen opdagen, hij had ze niet verwaarloosd als ze ziek waren of als ze in een of andere weinig verkwikkelijke zaak verstrikt geraakt waren. Steeds had hij voor hen gezorgd, had hij over hen gewaakt, had hij hun verdediging op zich genomen (*ibid.*, 36, 8).

Over gebrek aan studieijver worden we zeer mooi ingelicht in een

redevoering van Libanius uit de periode na 387 n. Chr. waarin deze zyn leerlingen uiteenzet waarom hij afzag van zijn publieke voordracht. Hun manier van doen is werkelijk schaamteloos. Van zijn redevoering dragen zij niet de minste herinnering met zich mee (*ibid.*, 3, 16). Zij denken enkel aan hun liedjes, kennen de beste van buiten, maar vergeten de creaties van hun leraar. Wanneer iemand hen vraagt of Libanius gesproken heeft en waarover, dan zal hij een antwoord krijgen op de eerste, niet op de tweede vraag (*ibid.*, 3, 18). Het gaat niet op te beweren dat zijn huidige voordrachten minder goed zijn dan zijn vroegere. Zijn oud-leerlingen denken er heel anders over! Zij menen dat hij zichzelf overtreft en dat zijn ouderdom hem niet schaadt, wel integendeel (*ibid.*, 3, 19). Niet alle studenten zijn nietsnutten, doch de slechten vormen wel de overgrote meerderheid (*ibid.*, 3, 27). Niemand van hen zal ook maar de minste inspanning leveren om hem te verdedigen, om zijn prestige te verhogen. Integendeel, zij keren zich van hem af, lopen over naar andere leraars, ontnemen hem zijn verdiend salaris, verdedigen hun nieuwe leraar door dik en dun, verheerlijken hem, maken er een erezaak van andere leerlingen eveneens afvallig te maken. Niet enkel leveren ze voor hem niet de minste inspanning, ze wensen hem zelfs slecht toe: zij zijn droevig als er nieuwe leerlingen bijkomen, zij verheugen zich als leerlingen afvallen (*ibid.*, 3, 21-6). Zeer onlangs hadden ze zich tijdens een voordracht waarop ook een ruimer publiek toegelaten was, werkelijk hemelgergend gedragen. Plastisch is de beschrijving die Libanius ons hiervan geeft. Hij had een slaaf opdracht gegeven de studenten binnen te roepen. Ze komen echter amper in beweging; ze gaan verder met praten en lachen en met het zingen van populaire deuntjes. Eindelijk verwaardigen ze zich binnen te treden, maar hun lamlendigheid steekt de ogen uit. Ze bewegen zich zoals een jonge echtgenote, of eerder nog, zoals een koorddanser. Ze wekken de wrevel op van de toehoorders die reeds aanwezig zijn en met ongeduld wachten. Eindelijk kan de redevoering beginnen. De studenten echter geven elkaar knip-oogjes, praten over alles en nog wat, over paardemenners, mimen, paarden, pantomimen, vechtpartijen tussen de studenten. Sommigen staan erbij als standbeelden, de armen gekruist. Anderen peuteren met hun beide handen in hun neus, blijven onbewogen zitten bij de mooiste passage, dwingen enthousiaste toehoorders te gaan zitten, tellen de laatkomers of kijken verveeld in hun boeken. Er zijn er die zich nog schandelijker gedragen. Ze applaudisseren op het ongepaste ogenblik, verhinderen anderen toe te juichen, wandelen ostentatief

door het auditorium en trachten zoveel mogelijk toehoorders uit de zaal te lokken door valse boodschappen te verzinnen of door uitnodigingen te verspreiden voor het bad (*ibid.*, 3,11-4)⁸.

Laat ons nu even handelen over leerlingen in de filosofie van wie de studieijver te wensen over laat of verkeerd georiënteerd is.

Zulke jongelui leren we kennen bij Aulus Gellius. Hij citeert de filosoof Taurus waar deze klaagt over de achteruitgang van de filosofische belangstelling. Er zijn filosofen die naar de huizen van rijkelui trekken en er blijven wachten tot het middaguur, het ogenblik waarop hun leerlingen hun roes van de vorige avond hebben uitgeslapen (Gell., VII, 10, 5). Dezelfde filosoof staat ook elders aan de klagmuur. Het is niet voldoende dat de leerlingen die bij de filosoof belanden totaal onvoorbereid zijn, niets afweten van muziek en geometrie. Zij dringen zelfs hun wil op betreffende de te behandelen onderwerpen. De een wil beginnen met het *Symposium* van Plato omwille van de orgie van Alcibiades, een ander met de *Phaedrus* wegens de voordracht van Lysias. Er zijn er zelfs die beweren Plato te bestuderen, niet om hun gedrag te verbeteren, wel om hun stijl en hun welsprekendheid te vervolmaken (*id.*, I, 9, 8-10)⁹.

Dat ook een filosoof last kon hebben met de tucht, blijkt wel uit de dankrede die Gregorius Thaumaturgus uitsprak bij het verlaten van de school van Origines, de grote theoloog en filosoof. Deze omringde zijn leerlingen met de grootste zorg, hechtte zich aan hen, peilde naar hun diepste innerlijkheid, cultiveerde met de grootste zorg het goede dat hij in hen ontdekte en rukte de ondeugden uit die zo welig in hen tierden. Het enthousiasme van de leerlingen was aanvankelijk niet groot en de woorden van Origines deden hen pijn. Zij waren soms bijzonder weerspannig en verlieten graag het rechte pad. Zijn overtuigingskracht en zijn zachte dwang wisten hen echter steeds opnieuw te kalmeren en te beteugelen (Greg. Thaum., *Pan Orig.*, 7, 95-8).

De leerlingen van de filosoof leren we nader kennen bij Epictetus. Regelmatig klaagt deze auteur over de lauwheid van de studenten in de filosofie bij hun zoeken naar wijsheid (Epict., *Diss.*, I, 10, 12). Hij herinnert zich het voorbeeld van zijn leraar Musonius Rufus die gewoon was zijn leerlingen van de filosofie af te keren. Zo ontdeed hij zich van de luiaards, terwijl de jongelui met de juiste gesteldheid zich des te hechter aan de filosoof bonden, naarmate men hun enthousiasme wilde afkoelen (*ibid.*, III, 6, 9-10). Zoals b.v. Nigrinus en Horarius bekritiseert Epictetus diegenen die er voor terugschrikken zich tenvolle

te engageren, die het ogenblik om zich te beteren steeds maar weer uitstellen, tot na dat feest, tot na die vergadering (*id.*, *Encheir.*, 51, 1).¹⁰

De lautheid waartegen Epictetus reageert slaat in de eerste plaats op de toepassing van de principes, niet zozeer op de studieijver. Wat de auteur zijn leerlingen dikwijls aanwrijft — en ongetwijfeld was dit maar al te vaak het geval — is de tegenstelling tussen woord en daad, tussen theorie en praktijk. Op school zijn de leerlingen vurig en praatziek, weten ze te antwoorden op om het even welke vraag en kunnen ze het kleinste probleempje oplossen. In de realiteit echter ontsporen ze en staan ze met hun mond vol tanden (*id.*, *Diss.*, II, 16, 20)¹¹. Zeer vaak hekelt Epictetus de leerlingen die in de filosofie geen genezing zoeken voor hun gebreken, doch enkel naar de filosoof trekken om er beter te leren praten, om te kunnen pronken met ingenieuze vraagjes, met het oplossen van syllogismen en sofismen (b.v. *ibid.*, II, 21, 15-7). Voor velen is de dialectiek hoofddoel, geen middel. Een jongeman die hierin uitblinkt kan men moeilijk overtuigen dat hij de dialectiek moet dienstig maken aan zichzelf en niet omgekeerd. Zelfingenomen en trots slaat hij dergelijke raadgevingen in de wind en weigert hij zijn vergissingen in te zien (*ibid.*, I, 8, 7-10)¹². Moeilijke en ingewikkelde filosofische werken, zoals die van Chrysippus, werden door de leerlingen gretig gelezen. Hoe trots waren ze op hun lectuur, op het feit dat ze die boeken op hun eentje verstonden en hiermee bij anderen konden uitpakken (b.v. *ibid.*, I, 4, 6-9)¹³. Epictetus kan het met dit alles niet eens zijn. Pathetisch vraagt hij zich af of het voor dergelijke banaliteiten is dat de leerlingen have en goed verlieten en zulke verre reis ondernamen (*ibid.*, III, 24, 78).

Sommigen menen dat ze filosoof zijn omdat ze mooie voordrachten houden of scherpzinnig redeneren. Hiertegegenover staan dan diegenen die menen dat het uiterlijk de filosoof maakt. Epictetus maakt ernstige bezwaren tegen hen die, van zodra ze zich geroepen voelen tot de filosofie, er onverzorgd en in lompen bijlopen. Ze laten haar en baard wild groeien, trekken de filosofenmantel aan, laten de schouder bloot en trekken vuil en ongewassen naar school (*ibid.*, IV, 11, 25 e. v.)¹⁴. Dergelijk gedrag kan vanzelfsprekend een gevolg zijn van filosofische bezieling maar kan evenzeer een uiting zijn van snobisme: men wil zich van zijn omgeving distantiëren, men wil zich laten opmerken.

De grote hinderpaal voor al deze jongelui om tot een ideale beoefening van de filosofie (zoals trouwens ook van de welsprekendheid)¹⁵ te komen, is niet zozeer hun gebrek aan werkiijver, wel hun arrogantie. Epictetus reageert voortdurend hiertegen¹⁶. Volmondig zou hij het

eens zijn met Plutarchus waar deze beweert dat men uit jonge mensen de eigendunk en de ijdelheid (τὸ οἴημα καὶ τὸν τῦφον) moet uitblazen, zoals uit zakken de lucht, indien men er iets goeds wil ingieten. Wanneer men dit nalaat, nemen ze niets in zich op omdat ze vol bluf en hoogmoed steken (Plut., *Aud.*, 4, 39D).

We maakten kennis met leerlingen uit de school van Epictetus. Tot slot bespreken we het *De recta ratione audiendi* (De kunst van het luisteren) van Plutarchus, een werkje waarin we, meer dan waar ook in de antieke oudheid, het gedrag van de jongeman op school en zijn reacties op het onderricht leren kennen¹⁷. Het tractaat is opgedragen aan een zekere Nicander die zopas de mannentoga heeft aangenomen, dus ongeveer zeventien is, en er nu moet voor zorgen zich niet door zijn passies te laten meeslepen, doch zich te laten leiden door de rede. Hiervoor is het nodig dat hij leert luisteren. Het geschrift getuigt van een bijzonder scherpe opmerkingsgave. Heel wat typen treden naar voren die we hier willen belichten.

Zwijgen is een sieraad voor elke jongeman (Plut., *Aud.*, 4, 39B), een kunst die moet aangeleerd worden en die de meeste jongelui niet beheersen (*ibid.*, 2-3). Velen gedragen zich allerbelachelijkst. Indien ze iemand ontmoeten die vertelt over een feest, processie, droom of ruzie dan luisteren ze zwijgend en hangen ze aan zijn lippen. Indien daarentegen iemand hen tot beterschap wil brengen, dan verdragen zij dit niet. Zij willen gelijk halen en trachten de woorden van de andere te ontzenuwen, of zij snellen ijlings weg, op zoek naar ander dwaas gepraat (*ibid.*, 3, 39A). Er zijn er die zich niet rustig kunnen houden, die bij elk woord een grote mond opzetten, die duidelijk laten merken wanneer een betoog hen niet aanstaat, de spreker onderbreken of hem, van zodra hij gedaan heeft, van repliek dienen (*ibid.*, 4, 39BC).

Sommigen zijn, als gevolg van hun ijdelheid of ambitie, afgunstig op de spreker. Wrevelig luisteren zij naar een mooie voordracht. Zij zijn ontevreden als de redenaar succes heeft. Ze ontvluchten degenen die de spreker ophemelen, en sluiten zich aan bij hen die de voordracht bekritisieren en verdraaien of, indien dit niet mogelijk is, de spreker vergelijken met anderen die hetzelfde onderwerp met meer brio behandelden (*ibid.*, 5, 39D-40A).

Tegenover deze criticasters staan dan zij die een al te grote welwillendheid aan de dag leggen. Zij geloven veel te vlug wat gezegd wordt, zonder voldoende na te gaan of het wel waar is. Het gezag van de spreker¹⁸, zijn grijze haren, de modulatie van zijn stem, zijn gemaakt

te ernst, zijn ijdelheid, en vooral het geschreeuw, rumoer en gestamp van de aanwezigen imponeren een jonge, onervaren luisteraar (*ibid.*, 7, 41BC). Zeer bedrieglijk is ook de mooie vorm van de voordracht. Woorden zonder inhoud brengen een jeugdige toehoorder in vervoe-ring. Een verfijnde stem met weke modulaties, een gezwollen en over-dadige stijl misleiden hem en verhinderen hem door te dringen tot de kern van hetgeen gezegd wordt (*ibid.*, 7, 41C; 9, 42E). Een leerling mag zich verheugen in een mooie voordracht. Hij mag echter van het genot geen hoofddoel maken. Het past niet dat hij de les van de filo-soof al neuënd en in opgewekte stemming verlaat. Hij moet de filo-soof dankbaar zijn wanneer deze met een scherpe toespraak zijn geest van veel nevel en domheid gereinigd heeft (*ibid.*, 9, 42C)¹⁹.

Bij de filosoof ging het er, zoals bij de retor, vaak luidruchtig aan toe. De oppervlakkige en wispelturige leerlingen (ἐλαφρός τις ὢν καὶ ὀργεώδης) missen elke zin voor kritiek en aanvaarden alles klakkeloos. Bij elk woord, bij elke syllabe springen zij op om toe te juichen, alsof ze zich in het theater bevinden (*ibid.*, 13, 44C). Geen superlatieven zijn sterk genoeg om hun bewondering uit te drukken. Liefst gebruiken ze ongebruikelijke uitdrukkingen, zoals „dat is goddelijk gespro-ken”, „met goddelijke bezieling”, „ongenaakbaar goed”. Onder ede leggen ze getuigenis af van hun goedkeuring, alsof ze zich voor een rechtbank bevinden. Of zij gebruiken termen die enkel in de retoren-school passen: „hoe raak gezegd”, „hoe gracieuw”, „hoe bloemrijk”. De mensen buiten kunnen, als gevolg van al dat geroep en geschreeuw, onmogelijk weten of hier een filosoof of wel een fluitspeler aan het werk is (*ibid.*, 15, 45F-46C)²⁰. Heel anders gedroeg zich het geblaseerde, zelfingenomen type (οἰήματος ὑπούλου καὶ περιαντολογίας ἐνδιαθέτου μεστός). Bij alles wat gezegd wordt, blijft hij onberoerd en ongevoelig; het is alsof hij steeds iets beters te zeggen heeft. Door zijn stil-zwijgen, zijn gemaakte ernst en pose wil hij de indruk wekken een be-dachtzaam en diepzinnig iemand te zijn. Hij meent dat hij zich over niets meer moet verwonderen, dat hij niets meer moet prijzen of ach-ten en streeft gewichtigheid na door zich minachtend te gedragen (*ibid.*, 13, 44AB).

Uiteenlopend is eveneens de reactie op een berisping vanwege de leraar. Er zijn er die de vermaningen langs zich heen laten glijden, rus-tig en onverschillig blijven, zelfs tartend lachen terwijl ze berispt worden en de berisper prijzen. Uitdagend, met een brede grijns op het gelaat en spottend staan ze tegenover hun opvoeder (*ibid.*, 16, 46D). Jongelui met een tegengesteld temperament snellen weg zonder nog

om te kijken en keren de filosofie de rug toe, ook al kregen ze slechts eenmaal een standje. Zij bezitten schaamtegevoel, hetgeen een noodzaak is voor hun redding, maar verliezen hun goede aanleg door hun al te slap karakter. In plaats van te luisteren naar iemand die van hen betere mensen wil maken, trekken deze overgevoelige jongelui naar de vriendelijke en zachtzinnige gesprekken van vleiers en sofisten die nutteloze, maar aangenaam klinkende woorden met betoverende stem laten horen (*ibid.*, 16, 46E).

Studenten die traag van begrip zijn mogen de moed niet laten zakken, ook al maken ze dikwijls een dwaze indruk en al zijn ze vaak het voorwerp van spot en grappen vanwege hun meer verstandige medestudenten. Door zware inspanningen komen ze hun onverstand te boven; hetgeen ze zo moeizaam aanleren, blijft bij hen duurzaam en veilig in het geheugen gegrift (*ibid.*, 18, 47EF)²¹. Wie niet al te vlug van geest is, mag de leraar niet vervelen door steeds maar opnieuw vragen te stellen over hetzelfde onderwerp, omdat hij te lui is zich thuis op eigen kracht bij te werken (*ibid.*, 18, 48A; B). Even vervelend zijn diegenen die de roem van oplettendheid en scherpzinnigheid najagen. Door hun overdreven ijver en praalzucht, door hun overbodige vragen kwellen ze de spreker en houden ze het verloop van de les tegen. Steeds weer zien ze moeilijkheden waar er geen zijn, steeds opnieuw verlangen ze bewijzen, ook al valt er niets aan te tonen (*ibid.*, 18, 48A)²². Anders gedragen zich de schroomvolle en zwijgzame jongelui (οἱ μὲν αἰδήμονες καὶ σωπηλοί) die, uit schaamte en ook om de leraar te sparen, het niet aandurven vragen te stellen en ijverig „ja” knikken, alsof ze het verstaan. Een gevolg is dat ze er weldra helemaal niets meer van begrijpen en zich dan toch verplicht zien met nog grotere schroom de spreker lastig te vallen voor nadere uitleg. Hiertegenover staan dan de eierzuchtige en overmoedige leerlingen (οἱ δὲ σιλότιμοι καὶ θοασεῖς) die willen pralen met hun scherpzinnigheid en hun vlugheid van begrip; zij nemen wat gezegd wordt niet in zich op, doordat ze het beamen voordat ze de tijd hadden om het te begrijpen. Ze zijn er toe veroordeeld in de toekomst steeds weer opnieuw hun onwetendheid te moeten verbergen (*ibid.*, 17, 47D). Hiernaast staan dan nog diegenen die, in plaats van ernstige vragen te stellen, de spreker trachten te overhalen tot het behandelen van onbeduidende vraagstukken. Jongelui, die spitsvondig redeneren en te pas en te onpas hun dialectische of mathematische knapheid willen bewijzen, zijn gewoon hun leraar lastig te vallen met vernuftige problemen. Zij vragen hem b.v. te handelen over „het verdelen van het onbegrensde”. Liefst van al willen

ze hem op onbekend terrein drijven. Een filosoof zal men lastig vallen met natuurkundige of wiskundige vraagstukken, een natuurkundige wil men dwingen hypothetische proposities te beoordelen en het sofisme van de leugenaar op te lossen (*ibid.*, 10, 43A; 11, 43BC)²³.

Tot zover deze kennismaking met het bonte leven in de school van de retor en de filosoof. Ons besluit kan kort zijn. We troffen de meest uiteenlopende typen aan. Talrijk waren ongetwijfeld diegenen die hun studie niet ernstig namen en die hardhandig hiertoe moesten aangespoord worden. Sommigen maakten er zelfs een erezaak van zich niet voor de studie te interesseren en wilden door deze negatieve levenshouding bewijzen dat ze „iemand” waren, dat ze iets betekenden. Bij anderen was de studie ernst, maar was de studiejver verkeerd georiënteerd. Zij hebben op alles kritiek, trachten de leraar op de proef te stellen en in verlegenheid te brengen. Zij jagen de reputatie van scherpzinnigheid na en willen zich hierdoor laten gelden in de ogen van ouderen en leeftijdgenoten. De studie is vaak een soort spel, een spel echter dat heilige ernst is²⁴. De jeugdige beleeft genoeg aan het worstelen met ingewikkelde gedachten, aan het ontrafelen van sofismen, aan het ontwarren van ingewikkelde boeken. De studie is een doel op zichzelf en mist vaak aansluiting bij het reële leven.

Hiernaast staat dan wat we enigszins simplistisch het „voorbeeldige” type kunnen noemen en waarover we in een vorige bijdrage handelden. Deze jongeman wordt voortgedreven door een vaak veelzijdige kennisdrang en laat zich door geen fysieke of financiële inspanningen afschrikken. Door zijn studie tracht hij niet enkel eruditie te verwerven, maar wil hij eveneens tot inzicht komen in verschillende domeinen van wetenschap en kunst. Door zijn studie wil hij ook iemand worden in de maatschappij. Hij droomt ervan een gevierd redenaar te worden, of een belangrijke plaats te kunnen bekleden aan het hof of in de administratie.

Men merkt hoe de grootst mogelijke verscheidenheid bestaat binnen de jeugdige groep, hoe het jeugdig-zijn op zeer uiteenlopende wijze kan beleefd worden en in sterke mate beïnvloed wordt door factoren zoals karakter, aanleg, opvoeding, milieu. De toestanden op school doen zeer modem aan. Elke leraar zal zijn eigen studenten wel herkennen in deze jongelui van zoveel eeuwen geleden. We willen enkel nog wijzen op een belangrijk onderscheid met hedendaagse toestanden. De antieke jeugd schijnt omzeggens geen kritiek gehad te hebben op het toenmalig onderricht, dit in tegenstelling met sommige op-

voeders die bijzonder scherp gereageerd hebben tegen het irreëel karakter van het onderricht in de retoriek (b.v. Quintilianus, Tacitus, Petronius) en de filosofie (b.v. Seneca, Epictetus). Deze kritiek van volwassenen heeft maar weinig weerslag gehad op de praktijk van het onderwijs. Ongetwijfeld is dit een gevolg van het feit dat de jeugd van geen veranderingen wilde weten, op dit gebied geen hervormingen wenste. Het onderricht in de filosofie en in de retoriek kwam tegemoet aan typisch jeugdige verlangens. Bij de retor kon de leerling volop zijn geldingsdrang uitleven, werd hij geobsedeerd door de mooie taal, leerde hij zichzelf verwoorden, vond hij in de behandelde themata bevrediging voor zijn bewogen gevoelswereld en zijn verbeeldingsdrang. In de filosofie werd hij geboeid door het dialectisch denken, beleefde hij genoeg aan het spelen met woorden en gedachten. Hij werd echter ook aangetrokken door de boodschap die de filosofie brengt. Hij vond er een antwoord op zijn vragen, een moreel en geestelijk houvast, een doel om voor te leven²⁵.

Fabiolalaan 14
3220 Aarschot

E. EYBEN
Aangesteld Navorser bij het
N.F.W.O.

¹ Vgl. LIB., *Ep.*, 555,4 (een leerling die slagen gekregen had, was woedend overgelopen naar een rivaliserende leraar); OR., 62,6 (luitaards behandelt hij nu eens met slagen, dan met woorden die nog meer snijden dan de zweep); 53, 23; 2, 20.

² In dezelfde periode vinden we ook bezwaren geformuleerd bij PS. PLUT., *Lib. Educ.* 12.8F.

³ Vgl. HIM., *Or.*, 20; *Ecl.*, 17, 4.

⁴ Vgl. b.v. GELL., VII, 10, 5; I, 9, 8–10; TAC., D., 29, 4.

⁵ Vgl. LIB., *Or.*, 3, 12 (zie p. 193).

⁶ Vgl. QUINT., XII, 6, 3 e.v.; XII, 11, 15–6.

⁷ Vgl. PHIL., *V.S.*, II, 21, 604 waar deze verhaalt hoe Probus van Naucratis de kinderen scheidde van de adolescenten en tussen beiden de pedagogen plaatste, dit om te verhinderen dat de leerlingen elkaar zouden uitfluiten of bespotten, hetgeen zo vaak in de scholen der solisten het geval was.

⁸ Vgl. nog LIB., *Ep.*, 1165, 1–3. De auteur handelt er over een voorbeeldige student. Alhoewel fysisch sterk verkiest hij toch in vrede te leven en is hij een voorbeeld op studiegebied. Libanius verheugt zich als hij in de klas verschijnt en als hij aan het woord is. Hij wenst zich een ganse klas zulke jongelui. Anderen zijn ongetwijfeld niet slecht. Hun karakter is echter zo moeilijk en ze zijn zo hoogmoedig in het plagen van anderen dat Libanius zijn beroep verfoeit als ze komen opdagen.

⁹ Vgl. b.v. nog GELL., XV, 2; I, 2.

¹⁰ Vgl. EPICT., *Diss.* JV, 12, 20; LUCIAN., *Nigr.*, 27; HOR., *Ep.*, 1.2.37–41; AUG., *Conf.*, VIII, 7, 17 (hij herinnert zich hoe hij in zijn jeugd steeds om kuisheid en standvastigheid smeekte, maar hoopte dat zijn wens niet dadelijk zou verhoord worden, daar hy hoopte nog te kunnen gemeten van zijn jeugd).

¹¹ Vgl. EPICT., *Diss.*, I, 29, 35; 56; II, 9, 13 e.v.; H, 21, 15 e.v.; II, 17, 36; III, 26, 13–4; IV, 4, 14 e.v. . . . — Ook Seneca eist van de leerlingen in de filosofie dat ze moeten leven volgens de leer: *facere docet philosophia, non dicere, et hoc exigit, ut ad legem suam quisque vivat* . . . (SEN., *Ep.*, 20, 2; vgl. *ibid.*, 108,5–6).

¹² Ook elders keert deze auteur zich tegen een overdreven belangstelling voor de dialectiek. Zo b.v. EPICT., *Diss.*, II, 21, 15–7; I, 29, 34; I, 26, 9; III, 26, 13; II, 17, 27; 34; II, 19 . . . — Ook ten tijde van Plato dweepte de jeugd met dit aspect van de filosofie. Vgl. A. BORK, *Der junge Grieche*, Zürich, 1961, pp. 19–20. Dit verschijnsel schijnt universeel jeugdig te zijn. Zie b.v. mijn artikel *Das Denken des jungen Römers und sein Suchen nach Identität*, *Ancient Society*, 2 (1971), p.100.

¹³ Vgl. b.v. EPICT., *Ench.*, 49; *Diss.*, II, 16, 34; II, 19, 8–11; III, 26, 3; I, 4, 14 . . . Noteer hoe ook de jonge Augustinus bijzonder trots was op het feit dat hij als twintigjarige de *Decem categoriae* van Aristoteles reeds bij een eerste lezing verstond, terwijl zijn vrienden er de grootst moeite mee hadden (AUG., *Conf.*, IV, 16, 28).

¹⁴ Vgl. EPICT., *Diss.*, III, 22, 9 e.v.; 89; IV, 8, 4; 15; 34; LUCIAN., *Mort.*, 20, 5.

¹⁵ B.v. QUINT., II, 2, 12 (*tumor et vana de se persuasio*); II, 4, 16 (*arrogans de se persuasio*); TAC., D., 35, 3 (*securitas*); LIB., *Ep.*, 1165, 3.

¹⁶ B.v. EPICT., *Diss.*, II, 17, 1 e.v.; II, 19, 19; III, 23, 16 . . .

¹⁷ Een Nederlandse vertaling van dit werkje in A. J. KOSTER, *Plutarchus. Bloemlezing uit de Moralia*, Amsterdam, 1954, pp. 27–58.

¹⁸ Op het gevaar van een al te groot vertrouwen in de woorden van de spreker wijst b.v. ook CIC., *Ac.*, II, 3, 8–9; *ND.*, I, 5, 10. — Vanzelfsprekend hecht de jongeman ook een bijzonder groot geloof aan het geschreven woord. Zie b.v. AUG., *Conf.*, IV, 3, 6.

¹⁹ Dat in de filosofie velen zich vooral aangetrokken voelden door de uiterlijke vorm, blijkt b.v. uit SEN., *Ep.*, 108, 5–6; GELL., XVII, 20; I, 9, 8–10; AUG., *Conf.*, V, 6, 10; EPICT., *Diss.*, III, 23, 14; III, 15, 8 . . .

²⁰ Objecties tegen een luidruchtige goedkeuring van de filosoof ook bij GELL., V, 1, 1–2 (over Musonius Rufus; vgl. EPICT., *Diss.*, III, 23, 29). Seneca (*Ep.*, 25, 12–4).

²¹ Plutarchus haalt hier het voorbeeld van Cleanthes en Xenocrates aan. Interessante beschouwingen over dit verschijnsel lezen we ook bij PLUT., *Cato Minor*, I, 3; QUINT., XI, 2, 42 e.v.

²² Zo een vervelende leerling was blijkbaar Libanius (*Or.*, I, 8). Ook Musonius (fr. 1) reageert scherp tegen dit type student. Een „verwijfde” student heeft duizend argumenten nodig, vraagt ellenlange bewijzen voor elk punt, ook wanneer de zaak volmaakt duidelijk is, of wanneer een paar woorden kunnen volstaan. Een „geharde” jongeman daarentegen heeft niet veel woorden nodig, begrijpt dadelijk waarover het gaat en zet de lessen onmiddellijk in praktijk om.

²³ Een hypothetische propositie is b.v. „Als Plato wandelt, beweegt hij” of „als het dag is, dan is de zon boven de aarde” (GELL., XVI, 8, 9). Het sofisme van de leugenaar luidt: indien ik lieg, en ik zeg dat ik lieg, lieg ik dan, ja of neen (*id.*, XVIII, 2.10).

²⁴ Dit „speels” karakter van het jeugdig denken wordt zeer mooi geïllustreerd door volgende passage uit Plato: *telkens als een jongeman er voor 't eerst van proeft, is hij zo blij alsof hij een schat van kennis ontdekt had: van louter genot raakt hij buiten zichzelf, hij vindt er zijn genoegen in elk betoog aan te roeren: nu eens rolt hij het ineen en kneedt het tot een eenheid, maar een andere maal rolt hij het weer af en verdeelt het. Zo stort hij om te beginnen zichzelf het meest van al in onontkoombare moeilijkheden; maar vervolgens ook al wie met hem maar enigszins in contact komt, om 't even of die jonger of ouder of even oud is; hij spaart noch vader, noch moeder, noch wie ook, die hem het oor leent; zelfs dieren — en niet enkel mensen — ontziet hij maar amper; ja, geen enkele barbaar zou hij sparen, als hij maar ergens een tolk vond* (PLATO, *Philebus*, 6, 15D–16A) (Vert. X. DE WIN).

²⁵ In dit geval zouden we kunnen wijzen op de voor de antieke jeugd zo typische filosofische crisis. Zie mijn artikel *Das Denken des jungen Römers und sein Suchen nach Identität*, *Ancient Society*, 2 (1971), p. 90 e.v.

DE ROMEINSE ABACUS

Als reactie op het artikel „Hoe rekenden de Romeinen?” in de vorige aflevering van Hermeneus ontving de redactie onderstaande uiteenzetting over de werking van de abacus, waaruit blijkt, dat deze wijze van rekenen actueler is dan men wellicht vermoedt.

De Romeinse abacus is bewaard gebleven – voor zover thans bekend – in slechts twee exemplaren, één in het Cabinet de médailles te Parijs en één in het Thermes-museum te Rome verder geconserveerd. Deze abacus, die ongelukkigerwijs in West-Europa is verdrongen door de onhandige rekenwijze der Algorithmici – met pen en inkt! – heeft in Oost-Europa en in Azië in verschillende vormen stand gehouden. Via de suan-pan in China, die naast de vijf eenheden, twee vijftallen bevatte, ontwikkelde zich de Japanse soroban, door eerst de overbodige „tweede vijf” en daarna de overbodige „vijfde één” weg te laten . . . en was toen identiek geworden met de structuur van de bewaarde Romeinse abacus!

Met dit apparaat kan men niet slechts snel optellen, aftrekken, maar ook zéér snel vermenigvuldigen en delen. Juist de indruk van een „primitief apparaat” is volkomen onjuist. Dit bracht de Amerikanen in Japan na de oorlog in 1946 er toe een „calculating match” te organiseren tussen een Japanner, met een „two dollar abacus”, en een Amerikaanse rekenspecialist met een dure elektrische machine. Er werden reeksen van vijftig getallen opgeteld; deels ook afgetrokken, met getallen variërend van 3 tot 8 cijfers; daarna vermenigvuldigd met getallen van vijf en twaalf cijfers; toen gedeeld in series met twaalf en vijf cijfers en tenslotte een samengesteld probleem in vijf series, waarin alle bewerkingen gecombineerd voorkwamen. Het resultaat is geweest, dat de Japanse soroban véél sneller – bij de optelling bijvoorbeeld met 1 min. 14 sec. voor vijftig getallen ruim veertig seconden eerder klaar dan het elektrische apparaat. In twaalf van dergelijke reeksen was de Amerikaan slechts driemaal winnaar . . . doordat de Japanner een fout maakte. Zijn tijden waren alle langer! op één na bij een probleem van delen, waarbij de Japanner zich vergiste.

Voor iemand, die niet met een abacus heeft gerekend mag dit vooreerst onbegrijpelijk lijken. De reden van de superioriteit van de abaciste ligt daarin, dat met het noemen van het getal en het inzetten in de „machine” de abaciste tegelijk de bewerking uitvoert . . . terwijl de elektrische machine daarna „aan het werk moet worden gezet”. Hoe groter de reeks operaties, hoe meer de elektrische machines achter raken! Fouten bij de elektrische machine ontstaan door het verkeerd aanslaan van het opgegeven getal. De abaciste kan zich nog „verrekenen” . . . een goed abaciste doet dit niet! De bijkomende spanning om de tienden van seconden . . . was de oorzaak van de Japanse fouten, zo zei de abaciste.

E. M. BRUINS